

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'367.7

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

LEXICAL MEANS OF EXPRESSING MODALITIES OF MOTIVATION IN MODERN UKRAINIAN

Вінтонів Т.М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови*

Київського університету імені Бориса Грінченка

Бортун К.О.,

аспірант кафедри української мови

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Статтю присвячено вивченню лексичних засобів як виразників модального значення волевиявлення в сучасній українській мові. Окреслено засоби вираження волевиявлення, зокрема інтонацію як фонетичний засіб, що слугує виявом модусних значень висловлення та відіграє вирішальну роль у формуванні семантики ірреальної модальності.

Розкрито граматичні особливості морфологічних елементів вираження спонукальної модальності, описано модальні відтінки імперативного значення, вираженого прислівниками, вигуками.

Ключові слова: модальність, модальне значення, імператив, волевиявлення, засоби вираження волевиявлення, інфінітив, прислівник.

Статья посвящена изучению лексических средств как выразителей модального значения волеизъявления в современном украинском языке. В работе очерчены средства выражения волеизъявления, в частности интонация как фонетическое средство, которое служит выявлению модусных значений высказывания и играет решающую роль в формировании семантики ирреальной модальности.

Раскрыты грамматические особенности морфологических элементов выражения побудительной модальности, описаны модальные оттенки значения императивности, реализованы наречиями, междометиями.

Ключевые слова: модальность, модальное значение, императив, волеизъявления, средства выражения волеизъявления, инфинитив, наречие.

The paper outlines in-text implementations and means of expression of expression of will. In particular, intonation as a phonetic means for detecting modular values, the statement plays a decisive role in the formation of the values of the irreality modality: the specific kind of "effective" intonation in a specially designed designs turns into an imperative, proclaiming, volunatious.

An attempt is made to reveal the grammatical features of the morphological elements of the expression of the inductive modality, to describe the modal shades of the significance of the imperative expressed by the adverbs, the words-exclamations.

Key words: modality, modal meaning, imperative, expression of will, means of expression of will, infinitive, adverb.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістична теорія характеризується тенденцією розглядати мову в ширшому контексті. Сьогодні спостерігаємо активізацію уваги дослідників до різних мовних одиниць, відображення їхніх функцій у мовному просторі, а також до прагматичної характеристики лінгвістичної комунікації. Прагматичний погляд на мовні явища дає змогу виявити такі особливості семантики висловлення, які раніше залишалися мало або недостатньо вивченими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чисельні публікації лінгвістів Л. Бірюліна, І. Вихованця, А. Володіна, К. Городенської, В. Горпинича, Е. Деренича, М. Жовтобрюха, А. Загнітка, А. Изотова, О. Ісаченка, М. Кулика, В. Михайленка, О. Пешковського, Н. Перцова, О. Почепцова, В. Русанівського, В. Храковського, Д. Штелінга та інших учених вказують на активне дослідження імперативних висловлень у структурно-синтаксичній і функційно-семантичній, комунікативно-прагматичній і когнітивній сферах.

Актуальність статті зумовлена потребою цілісного вивчення й систематизації лексичних засобів вираження спонукальної модальності в сучасній українській мові, важливістю вирішення дискусійних проблем, що стосуються граматичного статусу імперативних конструкцій, відсутності спеціальних праць із типологічного дослідження цих одиниць, необхідністю однозначно потрактувати імператив як граматичну категорію і як різновид висловлення.

Постановка завдання. Мета роботи – проаналізувати лексичні засоби вираження спонукальної модальності в сучасній українській мові.

Мета зумовлює вирішення таких завдань:

1) розкрити граматичні особливості морфологічних елементів вираження спонукальної модальності;

2) описати модальні відтінки значення імперативності, представлені прислівниками, вигуками;

3) проаналізувати стилістичні особливості спонукальної модальності в сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Прислівники можуть замінювати наказові форми дієслова й передавати семантику спонукування навіть за умови відсутності дієслова, однак імперативну функцію здатні виконувати тільки ті прислівники, які поєднані з формою імператива. Порівняйте: *Швидше!* = *Біжимо швидше!*; *Тихіше!* = *Розмовляй тихіше!* Наприклад: «Чоловік і жінка мислять по-різному. Колись вважала ці відмінності надумані. А потім стала помічати їх. Бавлячись із сином, взяла в руки ляльку й заспівала колискову. «Мамо, тихіше, – попросив 3-річний син. – Чуєш, як гарно трактор гуркоче?» («Країна», № 18 (371) 11 травня 2017 р.). При цьому спостерігаємо посилену спонукальну функцію. Значення якості та вищого ступеня настільки природні для спонукальних ситуацій, що навіть за відсутності наказового дієслова вільно виконують імперативну функцію. Конотація таких спонукань полягає в сильному акценті на значенні способу дієслова, що воно стає факультативним [6, с. 16].

Семантика імператива може бути виражена прислівником у певній мовленнєвій ситуації, що на письмі позначено знаком оклику, а в усному мовленні – інтонацією. Наприклад: *Вгору!*, *Сюди!*, *Тихо!*, *Швидше!*, *Обережніше!* У нашому матеріалі зафіксовано конструкції, в яких прислівники виражають значення імперативності частіше в структурах з прямою мовою (в діалогах): «Вперед, це завжди цікавий досвід!» («Високий замок», 30 листопада 2017 р.); «Ану, сюди!» –

Олександр тикнув пальцем на співрозмовника («Високий замок», № 12. вересень 2015 р.); «Люди, сюди!» – крикнув хлопець» («Високий замок», 30 листопада 2008 р.); «Тихіше в залі!» – це раз намагається заспокоїти депутатів спікер Верховної Ради («Українська правда», 14 квітня 2011 р.); «Мені тоді сказали: «Тихіше, Оплачко, не поспішайте в табір, устигнете» («Дзеркало тижня», 3 квітня 2017 р.); «Панове, швидше в студію, бо і так зриваю графік» («Високий замок», 29 листопада 2014 р.); «Перед поїздкою багато знайомих казали мені: «Ну ти там обережніше!» («Дзеркало тижня», 4 серпня 2014 р.).

Із наведених прикладів видно, що вжиті прислівники з просторовою семантикою в імперативному значенні імпліцитно виражають семантику руху: ідея переміщення (точніше – каузація руху) зрозуміла з контексту і без дієслів.

За межами дієслова до морфологічних елементів вираження спонукальної модальності зараховують вигуки на зразок *геть, зась*: (*Геть звідси! тощо*): «Геть з моїх очей! І вказав поглядом на двері» («Українська правда», 12 лютого 2014 р.); «Сергію, з ювілеєм, гей! / Сімдесят п'яте свято се / Нехай над світом вознесе / Веселу Вашу іпостась. / Хоч це для Вас не апогей: / На горизонті мріє сотка – / Для всіх приваблива висотка, / Отож і Вам туди не зась!» («Журналіст України», № 2. 2015).

Вигуки волевияву зазвичай виражають різні команди і заклики, спрямовані до людей чи тварин. Багато з них має професійний характер і вживається в мовленні військових, мисливців, моряків, будівельників, дресирувальників: *фу, фас, анкор, апорт, майна, віра, полундра*.

Проаналізований нами матеріал дає змогу виділити низку модальних відтінків імперативного значення, вираженого словами-вигуками: *гайда, гей, тсс*. Вигуки зазвичай виражають загальне значення веління, спонукування. Загалом у такій функції вживають вигуки *гайда* і *тсс*, наприклад: «Якщо матеріали знайдено, *гайда до справи!*» («Хрещатик», 6 січня 2011 р.). Подібне вживання імперативних вигуків спостерігаємо переважно в розмовному стилістично забарвленому мовленні.

Трапляються приклади, в яких уживають вигуки, що є сигналом до уваги, виражають заклик відгукнутися тощо: «Люди просто *прийшли на дільниці й сказали: «Гей, президенте, заради власного самозбереження змінюй політику...»* («Дзеркало тижня», 3 квітня 2012 р.); «Якщо влада не зміниться сама – змінювати її *прийде людина з рушницею, і ті, хто прийшов*

не будувати, а красти, почують: «Гей, хто тут тимчасові», – дуже скоро» («Дзеркало тижня», 3 квітня 2014 р.).

У стилістично забарвленому діалогічному мовленні, побудованому у формі структур із прямою мовою, трапляються вигуки, за допомогою яких відганяють або закликають кого-небудь; порівняйте: *он!*, *геть!*, *марш!*, *зась!* тощо: «Кучму – геть!» («Високий замок», 16 листопада 2009 р.); «Ша, вже ніхто нікуди не йде» («Сьогодні», 4 липня 2017 р.); «А згодом до кожної творчої особистості з цього покоління з боку влади вироблятиметься індивідуальний підхід: слабодухих обробляли кнутом і пряником, славолюбних, отже, й піддатливих, обвішували орденами і преміями, упертих і неупокорених запроторювали в психушки (нелюдське покарання – майже на смерть), інших же посилали спостерігати, як «за Сибіром сонце сходить», гордих доводили до самогубства, неслухняних карали арештом їхніх книжок і забороною виступати в пресі, а на декого влада, раз-два тупнувши ногою, з притиском наказувала: «Цить!»». («Українська правда», 19 січня 2016 р.).

Уживання вигуків у спонукальній функції в розглянутому нами матеріалі не вирізняється продуктивністю.

Фразеологічні одиниці із семантикою волевияву інтерпретуються в лінгвістичній науці по-різному. Виявлення досліджуваних одиниць у художньому тексті та їхній аналіз дають змогу констатувати, що вони призначені для передачі різного роду побажань.

Конструкції типу *Бережи тебе Бог!*, *Будь проклятий!*, *Уразь тебе грім!*, *Та хай ти пропадом!* називають побажаннями-заклинаннями або релігійними побажаннями, наприклад: «Серед іноземних лідерів Маккейна підтримав прем'єр-міністр Ізраїлю Беньямін Нетаньягу: «Бережи Вас Господь, сенаторе Джоне Маккейне»» (Цензор.net., 20 липня 2017 р.). О.В. Алтабаєва виділяє такі властивості цих фразеологічних одиниць, як ідіоматичність, абстрактність семантики, зумовленість соціокультурними уявленнями народу, виявлювані у зверненні до вищої і / або стихійної сили, а також загальний конструктивний компонент, який традиційно кваліфікують як форму наказового способу, і обмеженість функцією за розмовним і художнім стилями мови [1, с. 400]. Терміни, вживані в зафіксованих нами структурах фразеологічного характеру, в окремих випадках мають національно-культурний характер: «Дай Боже хоча б цей успіх закріпити» («Дзеркало тижня», 17 жовтня 2009 р.); *Боже, додай цим*

патріотичним хлопцям до їхнього завзяття ще розуму і знань! («Українська правда», 11 січня 2010 р.); «Тримав у лікарні доньку за руку і повторював: «Все буде добре, Аллах, допоможи!»» («Сьогодні», 12 липня 2017 р.).

Окремі дослідники пропонують поділ цих конструкцій залежно від їхнього оцінного змісту на позитивні й негативні. Наприклад, Є.З. Ельмесова поділяє конструкції, які виражають побажання, на «фразеологізми зі значенням добробажання» і «фразеологізми зі значенням злобажання» і зазначає, що ці фразеологічні одиниці «утворилися на основі якісної та оцінної характеристик як словосполучення з протилежними значеннями» [3, с. 43]. До так званих *добробажань* зараховують формули на кшталт *Дай Бог, Допоможи Господи / Боже, Будь здоровий, Будь щасливий* тощо. У нашому матеріалі позитивно-оцінні побажання посідають певне місце. У таких висловленнях часто вживають слова *Бог, здоров'я, щастя*: «Біля молодих сидить весільний староста, котрий акуратно записує всі суми в зошит і оголошує всьому весіллю: «Михайло Палійчук з родиною обдарували молодих на двісті доларів і чотириста гривень, дай їм Боже щастя, здоров'я і многая літа» («Українська правда», 13 жовтня 2010 р.); «Будьте щасливі саме сьогодні, а не живіть спогадами про минуле щастя чи мріями про щастя в майбутньому» («Дзеркало тижня», № 5. 2017).

Злобажання, або негативно-оцінні побажання, являють собою «результат реакції мовця на якесь негативне повідомлення, звістку, подію і мають високий ступінь емоційного впливу на адресата» [3, с. 44]. У прикладах такого типу, представлених в нашому матеріалі, значення негативного ставлення своєрідного заклинання виражено такими сполуками: *гори вогнем, будь проклятий, відсохни язик, чорт, дідько тощо: Від «героїчного» Вілкула, який повідомив у ФБ 31 січня, що везе в Авдіївку паливо, бо «Будь проклята, війна!» («Дзеркало тижня», 4 травня 2017 р.); «Дідько тебе бери!» («Сьогодні», 19 січня 2016 р.).*

У «Русской грамматике» подібні конструкції називаються фразеосхемами, тобто структурними фразеологізованими схемами «з лексично закритим компонентом» [10, с. 85]. Їм притаманна образність, експресивність і закріпленість у мові як «особлива формула емоційно-вольових реакцій, безпосередньо спричинена ситуацією мовного спілкування, коли мовець оцінює цю ситуацію і максимально орієнтується на співрозмовника» [5, с. 83].

Своїм корінням ці формули сягають глибокої давнини та пов'язані з архаїчною картиною

світу. У зв'язку з цим характеризовані структури можуть бути розглянуті як своєрідні фрагменти мовної картини світу.

Висновки. Отже, імператив є основним засобом вираження волевиявлення в українській мові, тому що він, хоча і є дієслівною формою, виражає не процес, не дію, а волю мовця, його наказ або прохання про те, щоби була виконана чи завершена дія. У роботі було розкрито граматичні особливості морфологічних елементів вираження

спонукальної модальності; описано модальні відтінки значення імперативності, вираженого прислівниками, словами-вигуками; проаналізовано стилістичні особливості реалізації спонукальної модальності в сучасній українській мові. Водночас констатовано, що інтонація визначає спонукальний характер і не може існувати поза контекстом цього висловлення. За відсутності спеціалізованих граматичних структур інтонація стає провідною ознакою формування волевиявлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алтабаева Е.В. Категория оптативности в современном русском языке: дисс. ... докт. филол. наук: спец. 10.02.01. Москва, 2003. 485 с.
2. Бережан Л.В. Категория спонукальності в сучасній українській мові: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Чернівці, 1996. 194 с.
3. Эльмесова Э.З. Фразеологизмы со значением доброжелания и зложелания в кабардинском и русском языках История языкознания, литературоведения и журналистики как основа современного филологического знания: матер. Междунар. научной конф. Ростов н/Д. Адлер, 2003. С. 41–49.
4. Изотов А.И. Императивность как прагмалингвистический феномен: на материале чешского языка. Москва, 2008. С.13–14.
5. Кайгородова И.Н. Проблемы синтаксической идиоматики (на материале русского языка). Астрахань, 1999. 94 с.
6. Мелехова Л.А. Коннотация императива: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01. Москва, 2012. 16 с.
7. Перцов Н.В. Инварианты в русском словоизменении. Москва, 2001. С. 88–101.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, 2001. 511 с.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ, 1971. С. 263–272.
10. Русская грамматика: в 2-х т. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Москва. 1980. 789 с.
11. Храковский В.С. Семантика и типология императива. Русский императив. Ленинград, 1986. С. 68–246.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Високий замок. URL: <https://wz.lviv.ua>.
2. Дзеркало тижня URL: <https://dt.ua>.
3. Сьогодні. URL: <https://segodnya.ua>.
4. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua>.
5. Хрещатик. URL: <http://www.kreschatic.kiev.ua>.
6. Журналіст України. URL: <http://nsju.org>.
7. Цензор.net. URL: <https://censor.net.ua>.
8. Країна. URL: <https://gazeta.ua/ru/journal>.